

handel en openbare diensten heeft echter laten zien dat deze percentages zeker hoger lagen, als wij in aanmerking nemen dat de meeste ongetrouwde vrouwen, maar ook veel weduwen en gehuwde vrouwen (voor loon) werkten. Op verschillende plaatsen in het boek stelt Kloek dat getrouwde vrouwen alleen werkten als dit strikt noodzakelijk was, en dat zij sinds de vroegmoderne tijd de luxe hadden om dit niet te doen. Anderzijds geeft zij wel toe dat huiselijkheid ook in Nederland pas echt op grote schaal gecultiveerd werd in de negentiende eeuw, en dat '[d]e hoogtijdagen van de Hollandse huisvrouw [...] maar van korte duur [zijn] geweest' (p. 213). Dit raakt aan een knelpunt van het boek: over welke vrouwen heeft Kloek het nu eigenlijk? Gaat het steeds om een bepaalde sociale groep, de burgeressen/hogere middengroepen, die tot ver in de negentiende eeuw een minderheid vormden in de Nederlandse samenleving, of gaat het over *alle* Nederlandse vrouwen? Nergens in dit boek wordt dit echt duidelijk.

Kloeks boek biedt al met al een prachtig historisch overzicht van de beeldvorming over de Nederlandse (huis)vrouw, dat zeker het lezen waard is, alleen al omdat het een van de weinige studies is over een dergelijk lange periode in de Nederlandse vrouwen-geschiedenis. Inhoudelijk is het boek naar mijn smaak echter iets te veel ingegeven door de continuïteitstheorie op het gebied van de arbeidsparticipatie van Nederlandse vrouwen, om hiermee de hedendaagse (relatief lage) deelname van vrouwen aan het arbeidsproces te verklaren en wellicht zelfs te legitimeren. Meer zicht op de tijdsbesteding van Nederlandse vrouwen in het verleden, hoe moeilijk ook te achterhalen, is cruciaal om de (volgens mij grotere) variaties in zowel hun arbeidsparticipatie als hun activiteiten in het huishouden, te kunnen beschrijven en verklaren.

Elise van Nederveen Meerkerk
Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

C. Dekker, R. Baetens, *Geld in het water, Antwerps en Mechels kapitaal in Zuid-Beveland na de stormvloed in de 16e eeuw* (Verloren: Hilversum, 2009) 335 p.
 ISBN 9-789087-041236.

Vier zware overstromingen troffen zuid Zeeland tijdens de zestiende eeuw: in 1530, 1532, 1552 en 1570. Dekker en Baetens wilden weten hoe Zuid-Beveland zich hiervan herstelde en meer in het bijzonder welke rol Antwerps en Mechels kapitaal daarbij speelde. Na inleidende hoofdstukken over de verhouding van de metropool Antwerpen met Zeeland en over de bestuurlijke en waterstaatkundige organisatie van Zuid-Beveland rond 1530 behandelen ze de vier rampen en hun herstelwerken achter elkaar. Daarop volgt een analyse van het grondbezit van Antwerpenaren en Mechelaars op Zuid-Beveland; het boek sluit af met de trieste teloorgang van Reimerswaal, als belangrijkste stad van Beveland ooit de derde stad van Zeeland maar uiteindelijk niet bestand tegen de reeks stormvloed. Reimerswaal lijkt daarmee symbool te staan voor wat Dekker en Baetens met hun titel suggereren: herstel was onbegonnen werk en weggegooid geld.

Wie afgaat op die titel zou het boek dan ook associëren met de recente opleving van de belangstelling voor de financiële kanten van inpoldering en bedijking: Han van Zwets mooie dissertatie over landaanwinning in het Noorderkwartier, papers van Piet van Cruyningen en Tim Soens over Vlaamse polderinvesteringen. De schijn bedriegt hier echter, want het boek biedt enerzijds meer, anderzijds minder dan de titel sug-

gereert. Het méér schuilt in de rijk gedetailleerde beschrijving van de processen die herstel mogelijk maakten dan wel frustrerden, een hecht rijswerk gevlochten uit talloze archiefstukken die de hoofdmoot van het boek uitmaakt. De reikwijdte van het hieraan ten grondslag liggende onderzoek dwingt evenveel bewondering af als de verscheidenheid aan geraadpleegde stukken en het gemak waarmee de schrijvers terloopse opmerkingen in correspondentie, nota's of rekeningen veelzeggend met hun onderwerp verbinden.

Ze stellen de lezer daarmee in staat om sociale en bestuurlijke processen op de voet te volgen. Wie nog dacht dat waterstaatszorg saamhorigheid kweekt, wordt ruw uit de droom geholpen. Als alle complexe ondernemingen werden de herstelwerkzaamheden voortdurend geconfronteerd met machtsspelletjes en competentiegevechten, touwtrekken om kostenomslagen en belastinggelden, hoog oplopende onenigheid tussen plannemakers en uitvoerders, vechtpartijen tussen schippers of polderwerkers, onverzettelijke omwonenden, ondeskundige ambtenaren en ondeugdelijke ramingen. Eerste hulpacties kwamen verbazend snel na de rampen op gang, maar het herstelwerk had veel voeten in de aarde omdat het bereiken van overeenstemming over een bestek meestal moeizaam verliep. De belangen van bestuurders en landeigenaren liepen daarvoor te zeer uiteen en de zorg voor een adequate kostenbeheersing vormde een voortdurend probleem. Toen niet minder dan nu onderschatten plannemakers van grote infrastructurele projecten namelijk stelselmatig de kosten en legden daarmee een vaak zware hypotheek op de kwaliteit van het geleverde werk en de portemonnee van de ingelanden. Die konden overigens, als de kosten hen te hoog opliepen, hun land opgeven: een mooi voorbeeld van hoe het juridische concept van beperkte aansprakelijkheid niet alleen ingeburgerd raakte via de partenerderij, maar ook via waterstaatswerken. Met de manier waarop Dekker en Baetens de verschillende herstelprogramma's reconstrueren leveren zij een meesterlijk voorbeeld van hoe nauwgezet archiefonderzoek gedreven door speurzin rijke resultaten kan opleveren.

Het boek biedt echter in twee opzichten minder dan je zou verwachten. Allereerst onderzoeken de auteurs niet stelselmatig de doeltreffendheid noch het rendement van de investeringen. Gegevens daaromtrent staan her en der verspreid door de tekst, maar ze worden onvoldoende met elkaar en met de overige besproken processen in verband gebracht, zodat ook de cruciale vraag in hoeverre investeringsgedrag het verloop van de waterstaatswerken beïnvloedde, onbeantwoord blijft. Het aan Antwerpse en Mechelse grondeigenaren gewijde hoofdstuk laat bijvoorbeeld zien dat tijdens het laatste kwart van de zestiende eeuw hun aandeel in het totaal duidelijk terugliep, volgens de schrijvers als gevolg van de Opstand. Die mening wegen ze niet af tegen de rendementsgegevens en ze verzuimen bovendien de vraag te stellen of het opdrogen van die specifieke kapitaalstromen ook zijn weerslag had op de snelheid of grondigheid van de herstelwerken in die periode – verdween Reimerswaal door het uitblijven van Vlaams kapitaal en ondernemerschap?

Dat brengt me op het tweede, meer algemene punt. Dekker en Baetens blinken uit in de reconstructie van complexe maatschappelijke processen, maar laten na daaraan betekenis te geven. Ze beschouwen de waterstaatswerken als min of meer op zichzelf staand, zonder ze in bredere verbanden te plaatsen: wat zegt de aard en snelheid van de reacties op overstromingen bijvoorbeeld over de bestuurlijke en sociale constellatie van Zeeland of van de Zeventien Provinciën, dan wel over de relaties tussen provincie en centraal gezag in de Habsburgse Nederlanden? En was Zuid-Beveland

wat dat betreft representatief? Dat die gulzigheid opkomt, zegt echter vooral iets ten nadele van de recensent. Voor een boek dat daartoe aanzet, is het immers eerder een compliment.

Joost Jonker
Universiteit Utrecht

Bo Poulsen, *Dutch herring. An environmental history, c. 1600-1860* (Aksant, Amsterdam 2008, gedistribueerd in Noord-Amerika door Transaction Publishers) 264 p. ISBN 9789052603049.

Het proefschrift van de Deense historicus Bo Poulsen draagt een eenvoudige hoofdtitel die representatief is voor de compacte stijl van dit boek. Maar tegelijk schept de ondertitel grote verwachtingen. Wat is een milieugeschiedenis die (alleen) over haring gaat? Het onderzoek is erop gericht hoe de natuurlijke veranderlijkheid in de Noordzee invloed heeft gehad op de haringstand. Maar het boek gaat nauwelijks over die veranderlijkheid. Het noemt kort klimaatschommeling (p. 20) en aan het eind wordt gesteld dat 'climate induced environmental forcing is assumed to be a main driver responsible for facilitating the *relative spatial potential* of the herring industry in the North Sea' (p. 234, 241). Maar patronen van langdurige weersverandering worden niet behandeld en het causale verband tussen deze en de conclusie dat de concentraties van haring telkens op een andere plaats voorkwamen, zowel seizoenaal als voor lange perioden (the changing spatial distribution of the dominant location of herring production, p. 240), wordt niet nader onderzocht.

En dat is maar goed ook. Want nu hebben we een helder rapport van een conceptueel en methodologisch uitstekend doorwrocht onderzoek op basis van grote hoeveelheden relevante historische data over de haringvangst (dus geschreven archief bronnen en dat is voor de interdisciplinaire setting van dit boek belangrijk), waarmee andere historische milieuspecialisten weer verder kunnen. Bovendien zijn enkele deelaspecten goed uitgewerkt, zodat de historicus het resultaat kan plaatsen in de meer traditionele haringgeschiedenis. Bijvoorbeeld wordt ook de totale Europese haringproductie berekend en wordt een overzicht gegeven van de haringhandel, inclusief langetermijn prijsreeksen.

De omvang van de haringpopulatie per se is natuurlijk niet te achterhalen, de cijfers blijven een benadering en zijn gebaseerd op de vangst van haring. Op basis van (goed verantwoorde selecties van) logboeken van haringschepen die in groten getale en langlopende series in de thuishavens werden afgeleverd, voor de zeventiende en achttiende eeuw de Haringcertificaten in Schiedam en voor de negentiende eeuw de Keurboeken in Vlaardingen, heeft Poulsen een rekenmethode ontwikkeld zodat hij de vangst kan standaardiseren in de zogenaamde Catch per Unit Effort (vangst per eenheid inspanning?), helaas zit er geen Nederlandse samenvatting in het boek, wel een Deense). Hierin zijn variabelen opgenomen zoals de lengte van de trip, de vangst in tonnen, de inhoud van een ton, en de kwaliteit van de haring. Hiermee worden de vangst per boot per jaar, de vangst per boot per dag op zee en de vangst per boot per dag op zee voor het hele seizoen geanalyseerd. Afgezien van een dip eind achttiende eeuw blijkt de jaarlijkse vangst per boot over de periode 1600-1800 stabiel, rond de 60 ton, en gaat (pas) sterk achteruit begin negentiende eeuw. Belangrijker